

मराठी साहित्यातील देशीवादाचे स्वरूप

Shri. Arjun Prahlad Surwase
Assistant Teacher

(M. A. Mar, Eco, His, Soci, Poli, B. Ed)

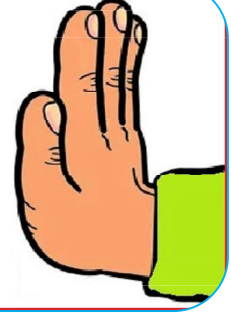
Working as an Assistant Teacher in Shrimati Nirmalatai Thokal Prashala &
Junior College, Solapur.

गोषवारा

देशीवाद एक वृत्ती आहे, जी परकीयांपेक्षा स्वकीयांना झुकते माप देते. साहित्य व्यवहारामध्ये देशीवाद बाह्य परंपरा, मूल्य, संस्कृतीचे आक्रमण थोपवून आपापल्या प्रदेशातील आंतरिक आणि स्वाभाविक वैशिष्ट्यानुसार वाङ्मयीन कलाकृती निर्मितीचा पुरस्कार करतो. मराठी साहित्यातील देशीवाद (स्वदेशीवाद) हा एक महत्त्वपूर्ण विचारधारा आहे, ज्याचे स्वरूप विविध कालखंडात आणि साहित्यप्रवाहात विविधपणे दिसून येते. देशीवाद म्हणजे देशप्रेम, स्वदेशी वस्त्रधारणेचा प्रचार, आणि स्वातंत्र्य प्राप्तीसाठी सजग असणे हे दर्शवणारे साहित्यिक प्रवृत्तीचे प्रतिनिधित्व करणे.

याचे स्वरूप मुख्यतः खालील अंगांनी उलगडता येते. कोणताही साहित्यसिध्दांत हा केवळ वाङ्मयीन सिध्दांत कधीच नसतो. तो कोणत्या ना कोणत्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक वा सांस्कृतिक तत्त्वप्रणालीशी जोडला गेलेला असतो. म्हणून साहित्यातील परिवर्तन आणि त्यामागील साहित्य सिध्दांत यांची पाळेमुळे त्या त्या भाषिक समाजाच्या सामाजिक, सांस्कृतिक पर्यावरणात शोधणे साहित्याच्या दृष्टीने उपकारक आणि आवश्यक असते. 'देशीवाद' हा केवळ एक वाङ्मयीन सिध्दांत नसून साहित्याकडे पाहण्याचे ते एक व्यापक असे सांस्कृतिक आणि मूल्यात्मक परिप्रेक्ष्य आहे असे म्हणता येईल. साठनंतरच्या साहित्यातून व्यक्त होणाऱ्या जीवन जाणिवांचे व्यवस्थापन सैध्दांतिक पातळीवर करण्याचा एक महत्वाचा प्रयत्न देशीवादाच्या रूपाने झालेला आहे. त्यामुळे 'देशीवाद' हा १९६० नंतरच्या काळातला एक प्रातिनिधिक असा विचार असून मराठी साहित्याच्या विस्तारलेल्या भू-सांस्कृतिक कक्षाचे नेमके सैध्दांतिक आकलन करणारा आहे.

देशीवाद

बीजशब्द : देशीवाद, मराठी साहित्य, साठोत्तरी, जागतिकीकरण, नेटिविझम, बहूजनसंस्कृती, भूमितत्त्वे, देशीयता.

प्रास्ताविक

मराठी साहित्यातील देशीवाद (स्वदेशीवाद) हे एक महत्वाचे विचारधारा असून, याचे स्वरूप कालानुसार आणि साहित्यप्रवाहानुसार बदलत गेले आहे. स्वदेशीवाद म्हणजे देशप्रेम, देशाच्या सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक मूल्यांचे संवर्धन, तसेच स्वातंत्र्याच्या विचारांची मांडणी करणे हा याचा मुख्य उद्देश आहे. या गोषवाऱ्यात मराठी साहित्यातील देशीवादाचे विविध स्वरूप, त्याचे

ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्य आणि आधुनिक संदर्भ यांचा विश्लेषण करण्यात आले आहे. देशीवाद हा व्यापक आणि बहुआयामी साहित्यसिध्दांत आहे. देशीवादाच्या निर्मितीमागील संदर्भ लक्षात घेतले असता देशीवाद म्हणजे केवळ इंग्रजीतल्या 'Nativism' या शब्दाचा मराठी अवतार आहे, असे म्हणता येत नाही. 'देशीवाद' या शब्दातील 'देशी' हा शब्द संकल्पनात्मक अर्थाने आपल्याकडे प्राचीन काळापासून वापरला गेलेला आहे. मार्गी आणि देशी या विशेषणांनी अनुक्रमे अभिजन परंपरा आणि बहूजन परंपरा असा सांस्कृतिक स्तरभेद निश्चित केलेला आहे. भाषेपासून तेकलाविष्कारापर्यंत जे जे लोकपरंपरेशी, बहूजनांच्या संस्कृतीशी निगडीत आहे ते सर्व 'देशी' या शब्दाने ओळखले जाते. देशीपणाची ही अर्थच्छटा आजच्या देशीवाद या संकल्पनेत अंतर्भूत आहे. त्यामुळे देशीवाद हा बहूजनसंस्कृती आणि या संस्कृतीने निर्माण केलेली मूल्यव्यवस्था यांना केंद्रस्थानी मानणारा विचार आहे, असे म्हणता येईल. 'देशी असणे याचा अर्थ त्या त्या भूमिशी जोडलेले असणे', ही भालचंद्र नेमाडे यांची देशी या शब्दाची व्याख्या या संदर्भात महत्त्वाची ठरते. भाषा, संस्कृती आणि मूल्ये या गोष्टी भूमीशी जोडून ठेवणाऱ्या असतात आणि या गोष्टींवर जेव्हा परक्या, बाहेरून येणाऱ्या मूल्यांची, भाषांचे आणि संस्कृतीचे आक्रमण होते तेव्हा स्वतःच्या अस्तित्वासाठी देशीवादी व्हावे लागते. त्यामुळे आपल्या भाषेशी, मूल्यांशी आणि संस्कृतीशी आपले नाते अबाधित ठेवणारी अवस्था म्हणजे देशीपणा होय. 'देशीपणा ही अत्यंत स्वयंभू झाडाझुडपांसारखी सोशिकपणे आपापल्या जागेवर उगवणारी व टिकून राहणारी संकल्पना आहे, असे म्हणता येईल.

मानवी समूहाचे भौगोलिकतेशी असणारे नाते देशीवादामध्ये महत्त्वाचे असते भूमी आणि माणूस यांच्यातील नाते अविभाज्य असते. त्या त्या प्रदेशातील भूमितत्त्वे माणसाचे अंतरंग आणि बहिरंग आकारास आणत असतात, या गृहितकानुसार देशीवाद या संकल्पनेत तेथील विशिष्ट भूमीच्या पर्यावरणाचा विचार अभिप्रेत आहे. माणूस जिथे जन्मतो त्या प्रदेशाच्या भौगोलिकतेचा. तेथील हवा, पाणी व मातीच्या गुणधर्माचा ठसा त्याच्या शारीरिकतवर तसंच त्या परिसराने आकारलेल्या संस्कृतीचा ठसा त्याच्या मानसिकतवर उमठलेला असता यावरून देशीवादामध्ये विशिष्ट भूमी आणि तथील संस्कृती यांना महत्त्वाचे स्थान असल्याचे दिसते. त्यामुळे एखाद्या संस्कृतीनेसर्व जग व्यापू पाहणे हे देशीवादाच्या तत्वात बसत नाही, असे म्हणता येते.

१. ऐतिहासिक संदर्भ

स्वातंत्र्यपूर्व काळ : स्वातंत्र्यपूर्व काळात, विशेषतः ब्रिटिश राजवटीच्या काळात, देशीवादाने महत्त्वाची भूमिका बजावली. साहित्यकारांनी स्वदेशी वस्त्रधारणेचा प्रचार, स्वातंत्र्याच्या चळवळीला प्रेरणा देणारे विचार आणि सामाजिक सुधारणांचे विचार आपल्या लिखाणात व्यक्त केले.

काव्य आणि कथा: ग. ना. वराडकर, लोकमान्य टिळक यांच्या लिखाणात देशीवादी विचार स्पष्टपणे दिसतात. त्यांच्या काव्यांमध्ये आणि कथा लेखनात भारतीय संस्कृतीच्या आणि स्वातंत्र्याच्या विचारांचा प्रचार झाला.

संपादकीय लेख आणि पत्रे: "सुधारक" आणि "स्मरणिका" सारख्या संपादकीय लेखांतून देशीवादाचे विचार आणि स्वातंत्र्यसंग्रामाचे महत्त्व व्यक्त केले गेले.

स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतर : स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या नंतर, देशीवादाने सामाजिक आणि सांस्कृतिक विचारधारा म्हणून साहित्याचे मार्गदर्शन केले. यामध्ये भारताच्या विकासाची आणि सामाजिक न्यायाची विचारधारा समाविष्ट होती.

सामाजिक सुधारणा: साहित्यकारांनी सामाजिक सुधारणांच्या माध्यमातून देशीवादाचे विचार पुढे आणले. शं. ना. नवरे आणि वि. पु. काळे यांसारख्या लेखकांनी सामाजिक समस्यांवर भाष्य करून देशीवादाचे महत्त्व अधोरेखित केले.

२. साहित्यिक प्रवाह

कविता : कविता लेखनात, देशप्रेम आणि स्वातंत्र्याची भावना प्रकट करणारे कवि लेखकांनी आपल्या कविता साकारल्या. वि. पु. काळे, कुसुमाग्रज यांच्या कविता द्वारे देशप्रेम आणि सामाजिक जबाबदारीची भावना प्रकट झाली.

लघुनिबंध आणि कथा : लघुनिबंध आणि कथा लेखनात देशीवादाचे तत्त्व व्यक्त झाले. लेखकांनी कथा आणि निबंधाद्वारे स्वदेशी विचार, संस्कृतीचे महत्त्व आणि सामाजिक बदल यावर प्रकाश टाकला.

नाटक : नाटक लेखनातही देशीवादाचे विचार प्रकट झाले. बाबूजी, वि. पु. काळे यांच्या नाटकांमध्ये स्वदेशी ऐतिहासिक विषय, देशप्रेम आणि सामाजिक परिवर्तन यांचे मांडले आहे.

3. आधुनिक संदर्भ

आधुनिक मराठी साहित्यामध्ये देशीवादाची कल्पना पारंपारिक स्वरूपापासून दूर जाऊन जागतिक संदर्भात समजली जाते. येथे स्वदेशीकरण, सांस्कृतिक संरक्षण, आणि सामाजिक समावेश यांचा समावेश होतो.

सांस्कृतिक ओळख: आधुनिक लेखकांनी सांस्कृतिक ओळख, परंपरा, आणि भाषेच्या संवर्धनावर जोर दिला आहे. देशीवादाची नवीन संकल्पना सांस्कृतिक आणि सामाजिक प्रगतीच्या दिशेने लक्ष देत आहे.

सामाजिक न्याय: जातिवाद, लिंगभेद, आर्थिक असमानता यावर लेखन करून सामाजिक न्यायाचे मुद्दे मांडले जात आहेत. हे आधुनिक देशीवादाचे एक महत्त्वाचे अंग आहे.

मराठी साहित्यातील देशीवाद म्हणजे स्वदेशी विचारधारा आणि देशप्रेमाचे अभिव्यक्तीचे विविध स्वरूपे. हा विचारधारात्मक प्रवाह भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळात अत्यंत प्रभावी ठरला. स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या काळात मराठी साहित्याने देशप्रेम, स्वदेशीकरण, आणि सामाजिक सुधारणा यावर लक्ष केंद्रित केले. या प्रस्तावनेत, मराठी साहित्यातील देशीवादाचे विविध आयाम, त्याचे ऐतिहासिक महत्त्व, साहित्यिक प्रवाह, आणि आधुनिक संदर्भ यांचे विश्लेषण करण्यात येईल.

1. ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्य:

स्वातंत्र्यपूर्व काळात, विशेषतः ब्रिटिश राजवटीत, देशीवादने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. साहित्यकारांनी देशप्रेमाची भावना जागृत करण्यासाठी आणि स्वातंत्र्यसंग्रामाच्या प्रेरणेच्या दृष्टीने विविध साहित्यिक वर्तनांचा उपयोग केला. १८५० ते १९०० या कालखंडात, "स्मरणिका", "सुधारक", "कविता", आणि "कथा" अशा साहित्यप्रकारांमध्ये देशीवादाचा प्रभाव अधिक स्पष्ट दिसून येतो. ग. ना. वराडकर, लोकमान्य टिळक यांच्या लिखाणात देशीवादी विचारधारा लक्षात येते. १९०० ते १९४७ महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखालील स्वातंत्र्य चळवळीचा प्रभाव साहित्यावर दिसून येतो. देशीवादाचे विचार शं. ना. नवरे, पं. नेहरू यांसारख्या साहित्यिकांद्वारे व्यक्त झाले. त्यांनी समाजसुधारणा, स्वदेशी उत्पादनांचा प्रचार यावर जोर दिला.

2. साहित्यिक प्रवाह:

लघुनिबंध आणि कथा: देशीवादाचे तत्त्व लघुनिबंध आणि कथा लेखनात प्रतिबिंबित झाले साहित्यकारांनी आपल्या कथेतील पात्रांद्वारे स्वदेशी वाचन, शाळा, आणि देशाच्या सांस्कृतिक मूल्यांचे महत्त्व व्यक्त केले. वि. पु. कालगतीच्या कथांमध्ये या विचारधारेचा प्रभाव दिसतो. कविता: कविता लेखनात, देशप्रेम आणि स्वातंत्र्यसंग्राम यांची भावना व्यक्त करणारे कवि लेखकांनी आपल्या कविता साकारल्या. यामध्ये कवी शं. ना. नवरे, वि. पु. कालगती, आणि कुसुमाग्रज यांचा समावेश होतो, ज्यांनी आपल्या कविता द्वारे देशप्रेम आणि सामाजिक जबाबदारीची भावना प्रकट केली. नाटक लेखनातही देशीवादाचे विचार प्रकट झाले. बाबूजी, व. पु. काळे यांच्या नाटकांमध्ये स्वदेशी ऐतिहासिक विषय, देशप्रेम आणि सामाजिक परिवर्तन यांचे मांडले आहे.

3. देशीवादाचे आधुनिक स्वरूप:

आधुनिक मराठी साहित्यामध्ये देशीवादाची कल्पना पारंपारिक स्वरूपापासून दूर जाऊन जागतिक संदर्भात समजली जाते येथे स्वदेशीकरण, राष्ट्रीय ओळख, सांस्कृतिक आणि सामाजिक स्वातंत्र्य यांचा समावेश होतो. सामाजिक न्याय आणि समावेश आधुनिक

काळातील लेखकांनी विविध सामाजिक प्रश्नांवर, जातिवाद, लिंगभेद आणि आर्थिक असमानता यावर लेखन केले आहे. त्यांच्या साहित्याने देशीवादाचे एक नवीन स्वरूप उभे केले आहे, जे देशातील विविधतेला मान्यता देत असते. नव्याने उभारलेली सांस्कृतिक ओळख: नवा देशीवाद सांस्कृतिक ओळख, परंपरा, आणि भाषा यांच्या संवर्धनात सामील झाला आहे. स्वदेशी उत्पादने, परंपरा आणि सांस्कृतिक वारशाचे संवर्धन यावर जोर देणारे साहित्य त्याच्या दृष्टीकोनात सामील आहे.

देशीवादाचे ऐतिहासिक महत्त्व

स्वातंत्र्यपूर्व भारतात ब्रिटिश साम्राज्याच्या वर्चस्वामुळे देशीवादाची धारणा अधिक तीव्र झाली. यावेळी, साहित्यिकांनी स्वदेशी वस्त्रधारणेचा प्रचार, स्वातंत्र्याची प्रेरणा आणि भारतीय संस्कृतीचे महत्त्व अधोरेखित केले. साहित्यिकांच्या लेखनात स्वदेशप्रेमाच्या भावना आणि स्वातंत्र्यसंग्रामाच्या उद्दिष्टांवरील विचार व्यक्त केले गेले. ग. ना. वराडकर आणि लोकमान्य टिळक यांचे लेखन याचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे.

साहित्यिक प्रवाह आणि देशीवाद

मराठी साहित्यातील विविध साहित्यिक प्रवाहांमध्ये देशीवादाचे विविध अंग उजळून आले आहेत:

कविता: कवी शं. ना. नवरे, वि. पु. काळे आणि कुसुमाग्रज यांसारख्या कविंनी त्यांच्या कवितांद्वारे देशप्रेमाची भावना व्यक्त केली त्यांच्या कवितांमध्ये भारतीय संस्कृतीचे महत्त्व आणि सामाजिक न्यायाचे विचार प्रकट झाले.

कथा आणि लघुनिबंध: कथा आणि लघुनिबंध लेखनात, देशीवादाचे तत्त्व समाजातील विविध समस्यांवर प्रकाश टाकण्यासाठी वापरले गेले. यामध्ये स्वदेशी विचार, सांस्कृतिक ओळख, आणि सामाजिक सुधारणांचे मुद्दे महत्त्वपूर्ण ठरले.

नाटक: बाबूजी, वि. पु. काळे यांच्या नाटकांमध्ये स्वदेशी ऐतिहासिक संदर्भ आणि सामाजिक बदल यांचे प्रगल्भ वर्णन केले आहे. यामुळे नाटकांमध्ये देशीवादाचे स्वरूप अधिक स्पष्ट झाले.

आधुनिक काळात, देशीवादाचे स्वरूप पारंपारिक विचारधारा आणि जागतिक संदर्भांच्या संयोगाने विकसित झाले आहे. आजच्या साहित्यात, देशीवादाची संकल्पना सांस्कृतिक आणि सामाजिक मुद्द्यांचे निराकरण करण्यासाठी वापरली जाते. स्वदेशीकरण, सांस्कृतिक संरक्षण, आणि सामाजिक समावेश यावर साहित्यिक विचार अधिक लक्ष देतात.

साहित्यातील देशीवाद :

कोणताही साहित्यसिध्दान्त हा प्रथम मानवी जीवनात प्रवेश करतो व तेथून पुढे तो साहित्यातून अवतरतो. देशीवादी दृष्टी आणि कृती प्रथम निर्माण झाल्यावर ती पुढे साहित्यातून येऊ लागली. त्यानंतर देशीवादाला परिस्थितीनुसार वेगवेगळे आयाम प्राप्त होत गेले, व हे आयाम आजही बदलत आहेत देशीवादाचे सुरवातीचे मुळ शोधवाद्याचे झाल्यास आपणास भगवान महावीर व भगवान बुध्द यांच्यापर्यंत जावे लागेल. भगवान महावीरांनी जैन तत्त्वज्ञानासाठी प्राकृत भाषेचा व भगवान गौतम बुध्दांनी पाली प्राकृतचा उपयोग केला. सर्वसामान्य जनतेला आपली तत्त्वे सांगण्यासाठी त्यांनी प्रमाणभाषेऐवजी (मार्गी) देशी भाषेचा वापर केला. येथूनच देशीयता साहित्यातून रुढ होताना दिसते. त्यानंतरच्या काळात महानुभावीय साहित्यातून देशीवाद आलेला दिसतो. चक्रधर स्वामींनी प्रथम देशी शब्दाचा उच्चार करून देशीयता साहित्यातून आणली त्यानंतर ज्ञानेश्वर, तुकाराम, नामदेव, एकनाथ व संत कवींच्या साहित्यातून देशीवाद आलेला दिसता. मध्ययुगीन साहित्यातील संपूर्ण संतसाहित्य हे देशीवादी साहित्य असल्याचे म्हणता येईल. संत साहित्यान तळागाळातील समाज, जो रुढी व कर्मकांडाखाली पिचला होता, त्यांना शोषणाच्या खाईतून बाहेर येण्याचा मार्ग प्रस्तूत करून त्यांना आपल्या अंतरंगाशी जोडून देऊन त्यांच्या संवेदनांची देशी अभिव्यक्ती साधली. स्वातंत्र्यपूर्व काळात महात्मा गांधी, महात्मा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी

समाजाला इंग्रजांच्या सामाजिक, राजकिय, आर्थिक आणि धार्मिक पातळ्यांवरच्या शोषणातून मुक्ती मिळविण्यासाठी आणि तळागाळातील प्रत्येक व्यक्तीची सामाजिक प्रतिष्ठा अस्तित्वात आणण्यासाठी स्वदेशीचा पर्यायाने देशीचा स्वीकार करण्यावर भर दिला.

पार्श्वभूमी आणि प्रेरणा

'देशीवाद' या सङ्घेने मूळ वर्णनात्मक भाषाशास्त्राच्या अध्ययनातून उलगडते. 'देशी' म्हणजे प्रादेशिक आणि 'मार्गी' म्हणजे प्रमाण असा आशय स्वीकारला तरी दोन्ही एकमेकांना खेटूनच दिसतात. दहाव्या शतकाच्या अखेरीस दोन्हींमध्ये भेद जाणवू लागला. इस्लामी आक्रमणांसोबतच मार्गीचा प्रवास थोपवला जाऊ लागला देशीने त्या वेळेपासून आपले सांस्कृतिक स्थान निर्माण करण्याचा व अस्मिता जपण्याचा प्रयत्न केल्याचे जाणवते. तिचा विकास ब्रिटिशांच्या आगमनापर्यंत सुरक्षित होता. अगदी बक्रधर, ज्ञानेश्वर, नामदेव जनाबाई, तुकारामांपर्यंत संतांनी मराठीची साहित्यभाषा मेहनतीने आणि चिकाटीने घडविली. ब्रिटिशांच्या आगमनाने मार्गीला चांगले दिवस आले आणि देशीच्या विकासाला खिळ बसली. मार्गी ही परंपरावाद्याचे प्रतीक मानले जाते आणि तिचे ब्रिटिशांशी चांगले जुळले; परंतु मार्गी, देशी यांच्याबरोबरीने आता विदेशी ही एक तिसरी प्रवृत्ती उभी झाली होती.

ब्रिटिशांचा हेतू हिंदुस्थान लुटणे हा असल्याने त्यातून होत गेलेल्या अन्यायअत्याचाराना कंटाळून भारतीय जनमानसांत देशीवादाची चळवळ उभी होत गेली. एकोणविसाव्या शतकात ती अधिक व्यापक झाली. महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी ती प्रथमतः सामाजिक जीवनात आणि साहित्यात प्रतिबिंबित केली. साहित्यसमीक्षेतील देशीवादाच्या भूमिकेचे मूळ येथे दिसून पडते. पहिले देशीवादी विचारवंत, समीक्षक म्हणून त्यांना मानावयास हरकत नसावी. तसे देशीवादाचे मूळ ज्ञानेश्वर, बसवेश्वर यांनीही देशीचा पुरस्कार करून काही प्रमाणात जाणवून दिले होते. हा झाला प्रारंभाचा उल्लेख; परंतु साहित्यसमीक्षा प्रांतात ज्यांनी हा वाद मांडला किंवा त्यावर विचार करावयास प्रवृत्त केले त्या दोन व्यक्ती म्हणजे गणेश देवी आणि नेमाडे होत. देश स्वतंत्र होण्यापूर्वी आणि नंतरही नवे वाङ्मयीन प्रवाह अवतरण्यापूर्वी आपण विदेशी परंपरांनाच श्रेष्ठ मानून त्याचा किता गिरवीत होतो. "भालचंद्र नेमाडे आणि गणेश देवी यांनी भारतीय साहित्य समीक्षा ही युरो-अमेरिकन वर्चस्वातून मुक्त व्हावी यासाठी प्रयत्न केले." हे मकरंद परांजपे यांचे विधान चुकीचे ठरत नाही.

समस्या विधान

मराठी साहित्यातील देशीवादाची विचारधारा विविध कालखंडात आणि साहित्यिक प्रवाहात बदलत गेली आहे. याचे स्वरूप विश्लेषित करण्यासारख्या काही समस्यांचे समोर येते:

- 1. इतिहासिक विकासाचे अवलोकन:** स्वातंत्र्यपूर्व काळातील देशीवादाच्या विचारधारा आणि स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या नंतरच्या सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भात देशीवादाचे स्वरूप कसे बदलले आहे याचे स्पष्ट विश्लेषण आवश्यक आहे. ऐतिहासिकदृष्ट्या देशीवादाची भावना कशी विकसित झाली आणि तिचा साहित्यिक अभिव्यक्तीवर काय परिणाम झाला, हे समजून घेणे महत्त्वाचे आहे.
- 2. साहित्यिक प्रवाहातील विविधता:** मराठी साहित्यातील विविध साहित्यिक प्रवाहात देशीवादाचे स्वरूप कसे बदलते? कविता, कथा, नाटक, आणि लघुनिबंध या साहित्यप्रकारांमध्ये देशीवादाची अभिव्यक्ती कशी भिन्न असते, हे तपासले पाहिजे. या साहित्यप्रकारांमध्ये देशीवादाचे स्वरूप कसे विविध अंगांनी प्रकट झाले आहे हे स्पष्ट करणे आवश्यक आहे.
- 3. आधुनिक संदर्भातील देशीवाद:** आधुनिक काळात, वैश्विक संदर्भात मराठी साहित्यात देशीवादाची कल्पना कशी बदलली आहे? सांस्कृतिक संरक्षण, सामाजिक न्याय, आणि स्वदेशीकरण यासारख्या आधुनिक समस्यांसोबत देशीवादाची विचारधारा कशी जुळवली जाते, हे समजून घेणे आवश्यक आहे.
- 4. सामाजिक आणि सांस्कृतिक प्रभाव:** देशीवादाच्या विचारधारेचा समाजातील विविध स्तरांवर आणि सांस्कृतिक संदर्भात कसा प्रभाव पडतो? यामध्ये, देशीवादाची विविध सामाजिक आणि सांस्कृतिक अंगांनी प्रकट झालेली असलेली दृष्टीकोन तपासणे आवश्यक आहे.

5. साहित्यिक अभिव्यक्ती आणि समाजातील प्रतिमान: साहित्यिक अभिव्यक्तीच्या माध्यमातून देशीवादाचे स्वरूप समाजातील प्रतिमानांशी कसे जुळवले जाते? साहित्यिकांनी देशीवादाच्या तत्वांची मांडणी करतांना सामाजिक बदल आणि सांस्कृतिक मूल्यांच्या संदर्भात कशा प्रकारे लिहिले आहे, हे तपासणे आवश्यक आहे.

याप्रकारे, मराठी साहित्यातील देशीवादाच्या विविध अंगांचे व्यापक विश्लेषण करून या समस्यांचा सुसंगत आणि सखोल अभ्यास करणे आवश्यक आहे. यामुळे देशीवादाचे स्वरूप आणि त्याचे साहित्यिक प्रभाव अधिक स्पष्टपणे उलगडता येईल.

देशीवाद

परकीय प्रभावांच्या विरोधात देशी परंपरा, विचार, मूल्ये यांची पाठराखण करणे म्हणजे देशीवाद होय. मुळात देशीवाद ही एक सामाजिक, राजकीय, मानसिक आणि भाषिक संकल्पना आहे. माणसाचे मन म्हणजे कोरी पाटी नसून जन्मताच माणसामध्ये विचारक्षमता बीजरूपात अस्तित्वात असते, असे मानसशास्त्रामधील देशीवाद प्रतिपादतो. राजकारणामध्ये देशीवाद विचारसरणी अथवा धोरण म्हणून परक्या समूहांना टाळून स्थानिक समूहांना हितास प्राधान्य देतो. देशीवाद एक वृत्ती आहे, जी परकीयांपेक्षा स्वकीयांना झुकते माप देते. साहित्य व्यवहारामध्ये देशीवाद बाह्य परंपरा, मूल्य, संस्कृतींचे आक्रमण थोपवून आपापल्या प्रदेशातील आंतरिक आणि स्वाभाविक वैशिष्ट्यांनुसार वाङ्मयीन कलाकृती निर्मितीचा पुरस्कार करतो.

देशीवाद ही संकल्पना विविध ज्ञानशाखांमध्ये वेगवेगळ्या स्वरूपामध्ये प्रचलित असल्यामुळे तिची विशिष्ट व्याख्या करणे कठीण आहे. त्याच बरोबर वेगवेगळ्या ज्ञानशाखांच्या अभ्यासकांमध्ये देशीवादाच्या विविध लक्षणांच्या आविष्कारांबाबत सहमती असेलच असे नाही. देशीवादाचे प्रामुख्याने राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक व साहित्यिक स्वरूप लक्षात घेतले जाते. देशीवादाचा राजकीय स्वरूपातील आधुनिक उदय अमेरिकेत सुमारे इ. स. १८३५ ते इ. स. १८४५ या दरम्यान झाला. या काळात यूरोपमधून मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतरित होणाऱ्या कॅथलिक लोकांविरोधात अमेरिकेत चळवळ उभी राहिली. यालाच अमेरिकावाद असेही म्हणतात. इ. स. १८४४ मध्ये निर्माण झालेली 'नो नथिंग पार्टी' स्थलांतरित कॅथलिकांना जोरकस विरोध करू लागली. इ. स. सोळाव्या ते सतराव्या शतकांपासून यूरोपातील प्रोटेस्टंट-कॅथलिकांमधील वादाचे लोण अमेरिकेत पसरले. एकेकाळी यूरोपातून, प्रामुख्याने ब्रिटनमधून, स्थलांतरित झालेले प्रोटेस्टंट लोक अमेरिकन राज्यक्रांतीतील विजयानंतर आक्रमकरित्या अमेरिकन भूमीवर आपला हक्क सांगू लागल्याने हा वाद उफाळून आला.

याच सुमारास इ. स. १८५५ मध्ये भारतातदेखील ईस्ट इंडिया कंपनीच्या धोरणांविरोधात हिंदू सावकार व ख्रिश्चन मिशनऱ्यांविरोधात तत्कालीन बंगाल प्रांतातील संधाल परगण्यात संधाल आदिवासींनी उठाव केला. बाहेरून स्थायिक होऊन आदिवासी परंपरांची निंदानालस्ती व त्यांचे भौतिक शोषण करणाऱ्या या समुदायाला ते 'दिकू' म्हणत. ब्रिटिश राजवटीपासून बिगर आदिवासींचे आदिवासीबहुल प्रांतात स्थलांतर निरंतर वाढू लागल्याने अशा चकमकी वारंवार उडू लागल्या. अलिकडे, 'अमेरिका फर्स्ट' म्हणणाऱ्या अमेरिकेचे तत्कालीन राष्ट्राध्यक्ष डोनाल्ड ट्रम्प यांची धोरणे, ब्रिटनचे ब्रेक्झिटमधून (यूरोपीयन संघ) बाहेर पडणे अथवा देशोदेशी स्थलांतरितविरोधी आंदोलनांनी उचल खाणे, ही उदाहरणे आजघडीच्या देशीवादी धोरणांचा परिपाक आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत देशीवादी स्वरूपाचा आग्रह धरून पुनरुज्जीवनवादी, धार्मिक मूलतत्त्वादी विचार व परंपराही अधिक धारदार बनत आहेत. यातून लोकशाही मूल्ये धोक्यात येऊन बहुसांस्कृतिकता व सांस्कृतिक एकोपा यांची क्षती होत राहिल. दुसरीकडे, आर्थिक क्षेत्रात 'स्वदेशी' विरुद्ध 'बहुराष्ट्रीय' अशी तेढही वाढीस लागल्याचे दिसते.

अमेरिकन मानवशास्त्रज्ञ राल्फ लिनटन यांनी इ. स. १९४३ मध्ये अमेरिकन ॲन्थ्रोपॉलॉजिस्ट मध्ये लिहिलेल्या आपल्या 'नेटिव्हिस्टिक मुव्हमेंट्स' या निबंधात सर्वप्रथम देशीवाद सिद्धांताचे स्वरूप मांडले. मानवशास्त्रानुसार देशीवाद म्हणजे भिन्न संस्कृती संपर्कातून होणाऱ्या बदलांविरोधातील प्रतिक्रिया होय. उत्तर अमेरिकेतील मूळ रहिवाशांना स्थलांतरित परकीय पण आधुनिक लोकांच्या संस्कृतीमुळे आपला समाज व पारंपरिक वहिवाट नष्ट होण्याची भीती वाटू लागली. स्थलांतरित यूरोपीयन आधुनिक तंत्रज्ञान व शस्त्रांनी सुसज्ज असल्यामुळे त्यांना प्रखर विरोध करणे शक्य नव्हते. यातून स्थानिक समूहमनात भीती व वैफल्यग्रस्तता निर्माण होत असे. या भीती

आणि वैफल्याचा प्रतिरोध म्हणून स्थानिक लोक स्वतःच्या विजयाच्या व परकीय आक्रमक संस्कृतीच्या पराभवाच्या कल्पना करत. यासाठी त्यांनी भूतकाळातील मिथक, प्रतिक, परंपरा यांना उजाळा देऊन स्वकीय गतवैभवाच्या कल्पना दृढ केल्या. या प्रेरणाविश्वातून एतद्देशीयांमध्ये समूह जाणीव व जागृती निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला गेला. परिणामी, परकीय संस्कृतीला विरोध करणाऱ्या आणि स्वसंस्कृतीचे गौरवीकरण करणाऱ्या चळवळींना उत्तेजन मिळाले. या संदर्भात स्थानिकांकडून प्रसृत संभाषिताला लिंग्टन यांनी देशीवाद संबोधले आहे.

भारतात देशीवादाची मांडणी प्रामुख्याने मराठी साहित्यातून १९८० च्या दशकात झाली. ही मांडणी प्रसिद्ध साहित्यिक व समीक्षक बालचंद्र नेमाडे यांनी केली. 'जेव्हा एखाद्या संस्कृतीचे अस्तित्व दुसऱ्या प्रबळ संस्कृतीच्या अस्तित्वामुळे धोक्यात येते, तेव्हा दडपलेल्या समाजात देशीयतेची जाणीव निरनिराळ्या स्वरूपांमध्ये उद्भवते' या लिंग्टन यांच्या मांडणीचा आविष्कार नेमाडे यांनी आपल्या साहित्य व समीक्षाद्वारा करून नवीन साहित्य सिद्धांतनाचे विकसन केले. नेमाडे यांच्या मते, 'परकी, बाह्य मूल्ये, भाषा, संस्कृती हे देशी कला, भाषा व संस्कृतींवर जेव्हा वरचढ ठरतात, तेव्हा स्वतःच्या अस्तित्वासाठी दडपलेल्या मानवी समूहांना देशीवादी व्हावे लागते'. आपली भाषिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, वाङ्मयीन संस्कृती व परंपरा जोपासणे, त्यांच्यावर होणारे बाह्य आक्रमण थोपविणे, आपल्या प्रदेशातील आंतरिक आणि स्वाभाविक वैशिष्ट्यांनुसार वाङ्मयीन कलाकृती निर्माण करणे हे नेमाडे यांच्या देशीवादाचे सार आहे.

नेमाडे यांच्या देशीवादामध्ये तीन मुद्दे प्रमुख आहेत.

(१) पाश्चिमात्य आधुनिकीकरण, ब्रिटिश वसाहतवाद यांनी लादलेल्या मूल्यांच्या तसेच जागतिकीकरण निर्मित एकसाची संस्कृतीच्या विरोधात नेमाडे यांचा देशीवाद उभा राहतो. त्यांच्या मते, वसाहतवाद, जागतिकीकरण यांसारख्या परकीय प्रभावांच्या रणधुमाळीत प्रादेशिक समूहांपाशी आपली भाषा आणि संस्कृती टिकविण्यासाठी देशीवाद हे एक उपयुक्त शस्त्र आहे.

(२) साहित्य-समीक्षा व सिद्धांताचे वैश्विक मानदंड नाकारून नेमाडे यांनी देशी मानदंडाची आवश्यकता प्रतिपादिली आहे. जगातील सर्व जाती-जमातींमध्ये माणसांचे रीतीरिवाज, वर्तनशैली कशा असतात, हे माहीत असल्याशिवाय जागतिक वा वैश्विक मानदंड ठरविता येत नाही. मानवी जीवनातील अनेक गोष्टी समूहविशिष्ट असल्यामुळे, तसेच जगण्याच्या परिमाणामध्ये जमातगणिक फरक असल्याने त्यांना देशी मानदंडाची आवश्यकता भासते.

(३) देशीकरणात जुनाट, बुरसटलेली मूल्ये व परंपरांना स्थान नसते. देशीवादामध्ये अनेक संस्कृती, मूल्ये, परंपरा यांना सामाविण्याची जशी ताकद आहे, तशीच गतानुगतिक टाकून देऊन नवीन, कल्याणकारी मूल्ये स्वीकारण्याचीदेखील तयारी आहे.

देशीवादाला जगभरातील वेगवेगळ्या समाजातील काही घटकांकडून समर्थन मिळत आहे, तसा काही घटकांकडून विरोध व सैद्धांतिक पातळीवर टीकाही होत आहे. 'येथील' आणि 'बाहेरील' असा भेद देशीवादाच्या मुळाशी आहे. राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक देशीवादी धोरणे ही 'देशी' विरुद्ध 'परके' या मांडणीवर आधारित असल्याने समाजामध्ये कलह व संघर्षाचे कारण बनत आहेत. डोनाल्ड ट्रम्प प्रशासनाचे मेक्सिको व इतर देशांतील स्थलांतरितांविरोधी धोरण, युरोपमध्ये मध्य आशिया, आफ्रिकेतून होणाऱ्या शरणागतांच्या वाढत्या स्थलांतरांविरोधात फोफावणाऱ्या नव-उजव्या चळवळी, भारतातील परभाषिक, परप्रांतीयांच्या विरोधातील आंदोलने या सर्वांना देशीवादाची किनार आहे. स्थलांतरित लोक स्थानिकांचे रोजगार बळकावतात, सरकारी खर्च वाढवतात, स्थलांतरित स्थानिक भाषा शिकत नाहीत, स्थानिक संस्कृतीत समरस होत नाहीत, समाजात दुही माजवतात, दहशतवादाचा धोका निर्माण करतात, परस्पर सौहार्द व सामंजस्य बिघडवतात इत्यादी आक्षेप घेत मूळ रहिवाशी समुदायाच्या परंपरा, मूल्ये व श्रम यांचे जतन, संरक्षण व उदात्तीकरण केले जाते. वंश, वर्ण, धर्म, भाषा, जात यांची ऐतिहासिकता पोटात घेऊन देशीवाद संस्कृतीरक्षणाच्या नावाखाली संकुचित, भेदभावपूर्ण मनोवृत्तीला या संदर्भात खतपाणी घालत आहे.

युवाल हरारी या अभ्यासकाच्या मते, आजच्या जगात वांशिक विषमता कमी होत असून संस्कृतीवाद आणि संस्कृती श्रेष्ठत्वातून निर्माण होणाऱ्या विषमता वाढत आहेत. गैरस्थानिक लोकांना बलात्कारी, दहशतवादी, असंस्कृत, लुटारू अशी अवास्तव, एकांगी व विखारी

नामाभिधाने वापरून देशीवादी मनोवृत्ती कट्टर केली जात आहे. यातून एका संस्कृतीचा दुसऱ्या संस्कृतीविषयी असणारा तिरस्कार, मत्सर प्रतीत होतो. संस्कृतीचा विकास एकमेकांचे सहकार्य व देवाणघेवाणीतून होतो याचा विसर पडून, जग संस्कृती-संघर्षाच्या वाटेवर जाण्याचा धोका अतिरेकी देशीवादातून उद्भवतो.

मूलतः

देशीवाद एखादा भूभाग व तेथे नांदणारा सांस्कृतिक वारसा यांमध्ये जैविक नाते असल्याचे मानतो. मानवी इतिहासात वरचढ बळाद्वारा कित्येक स्थानिक संस्कृतींचा नाश केला गेल्याचे दाखले सापडतात. जेथे सामाजिक अभिसरण वा स्थित्यंतर समोपचाराने न होता हिंसकरित्या घडले असेल, तेथे एतद्देशीयांमध्ये वरिष्ठ सत्ताधीशांबद्दल असंतोष धुमसतच राहणार. कृत्रिमरित्या बाह्य संस्कृतीचे आरोपण हे फार काळ तग धरू शकत नाही, अशी देशीवादी धारणा आहे. देशीवादाच्या गृहीतकांना पर्यावरणवादातून बऱ्यापैकी पुष्टी मिळते. स्थानिक वनस्पती व प्राणी निसर्गतःच सभोवताली उपलब्ध जल, वायु, तापमान यांवर अवलंबून असतात. त्यांच्यातील नाते परस्परावलंबी असते. मानवी समाजाचे संक्रमण व निसर्गातील संक्रमण एकसमान नसले, तरी मानवी समाजाचा पोत हादेखील काही अंशी त्या त्या प्रदेशातील स्थानिक वैशिष्ट्यांतून घडत असतो.

देशीवादी प्रेरणांतून उद्भवलेल्या सर्वच चळवळी या संकुचितपणाच्या द्योतक आहेत, असे मानणे चुक ठरेल. काही चळवळी या स्थानिक वंचितांच्या व शोषितांच्या न्याय हक्कांसाठी सुद्धा झगडत असतात. इतिहासातील व समकालीन बहुतेक आदिवासी लढे हे जंगल, जमीन व पाणी यांवरील त्यांचा पारंपरिक हक्क परंपरांतीयांनी व शासनाने बळजबरीने बळकावण्याविरोधात राहिले आहेत. बलाढ्य शत्रूविरोधात आदिवासींनी प्रतिकारासाठी स्वीकारलेले हिंसक मार्ग हे या संघर्षाची तीव्रता दर्शवतात देशीवादी प्रेरणांतून साकारलेले हे लढे केवळ सांस्कृतिक नव्हे, तर भौतिक संसाधनांवरील मालकी हक्कांशीही संबंधित असतात. थोडक्यात, प्रतिगामी व पुरोगामी हे देशीवादाचे दोन्ही चेहरे आहेत.

देशीवाद : प्रेरणा, स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये

1961 पासून भालचंद्र नेमाडे यांच्या लिखाणाने देशीवाद म्हणजे नेमके काय, हे मराठी साहित्य जगताला कळले. त्यांच्या लिखाणाचे समर्थन करणारे आणि विरोध करणारे असे दोन्ही गट नेमाडेना अनुभवायला मिळाले. देशाची संस्कृती बाजूला पडून सुरुवातीला संस्कृत, नंतर फारसी आणि त्यानंतर इंग्रजी भाषेचे व संस्कृतीचे परिणाम होत गेल्याने एका विशिष्ट चौकटीत अडकून मराठी साहित्य गटांगळ्या खात राहिले. त्यातून बाहेर काढण्याचा प्रयत्न जसा समाजातील विविध घटकांनी आणि विचारवंतांनी केला, तसा तो देशीवाद समर्थक अभ्यासकांनीही केला. त्याचे पडसाद साठोत्तरी साहित्यातील दिसतात. एकविसाव्या शतकातील जागतिकीकरणामुळे प्रवाहात समग्र देशीवाद कितपत टिकेल, हे जरी आज निश्चित सांगता येणार नसले, तरी अभ्यासकांच्या भूमिकेतील काही तत्त्वे मराठी साहित्यिकांना अंगीकारता येतील किंवा स्वीकारार्ह अशी आहेत.

निष्कर्ष

मराठी साहित्यातील देशीवादाचे ऐतिहासिक संदर्भ, साहित्यिक प्रवाह, आणि आधुनिक संदर्भ यांचे समावेश करून या विचारधारेच्या विकासाची व्यापक समीक्षा करण्यात येईल. देशीवादाच्या या विविध अंगांचे विश्लेषण करून, मराठी साहित्यातील देशीवादाचे बहुविध स्वरूप उलगडता येईल. मराठी साहित्यातील देशीवादाचे स्वरूप विविध कालखंडांमध्ये आणि साहित्यप्रवाहात बदलत गेले आहे. इतिहासाच्या विविध टप्प्यांवर, देशप्रेम आणि स्वातंत्र्याच्या महत्वाकांक्षेने प्रेरित होऊन साहित्यकारांनी देशीवादाच्या तत्त्वांची अंमलबजावणी केली आहे. आधुनिक काळात, देशीवादाच्या परिभाषेतील नवीन आयामांनी सांस्कृतिक आणि सामाजिक मुद्द्यांचे निराकरण करण्याचा प्रयत्न सुरू आहे. यामुळे मराठी साहित्याच्या विविध अंगांनी देशीवादाचे विस्तृत आणि समृद्ध स्वरूप उभारले आहे.

मराठी साहित्यातील देशीवादाचे स्वरूप विविध कालखंडात आणि साहित्यप्रवाहात बदलत गेले आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील साहित्यकारांनी स्वदेशप्रेम आणि स्वातंत्र्याच्या विचारांचे प्रचार केले, तर आधुनिक काळात देशीवादाच्या नवीन स्वरूपाने सांस्कृतिक आणि सामाजिक मुद्द्यांचे निराकरण करण्याचा प्रयत्न सुरू आहे. यामुळे मराठी साहित्याच्या विविध अंगांनी देशीवादाचे विस्तृत आणि समृद्ध स्वरूप उभारले आहे.

संदर्भ :

- कसबे, रावसाहेब, देशीवाद : समाज आणि साहित्य, मुंबई, २०१६.
- देसाई, दत्ता, देशीवाद, आधुनिकता आणि जनवादी संस्कृती?, पुणे, २०१८.
- थोरात, हरिश्चंद्र, मुल्यभानाची सामग्री, मुंबई, २०१६.
- नेमाडे, भालचंद्र, टीकास्वयंवर, औरंगाबाद, २०१६.
- नेमाडे, भालचंद्र, साहित्य, संस्कृती आणि जागतिकीकरण, मुंबई, २००३.